

DIOGEN pro culture magazine & DIOGEN pro art magazine -ISSN 2296-0929; ISSN 2296-0910

Publishers online and owners, Peter M. Tase and Sabahudin Hadžialić, MSc

E-mail: contact_editor@diogenpro.com / WWW: <http://www.diogenpro.com/>

Džemal Sokolović

5004 Bergen, Strandgaten 203, Norway

Tel: +47 55 23 17 32

E-mail: dzema1.sokolovic@isp.uib.no

Copyright © 2014 Džemal Sokolović

Copyright © 2014 Transferred for this purposes of publishing in DIOGEN pro culture magazine

IZAZOVI SLOBODE

Evropa na raskršću: od kosmopolitizma do mega-nacionalizma

Abstract

Recent Roma expulsions from France, Mrs Merkel's, as well as Mr Cameron's disappointment in multiculturalism, Swiss referendum on minarets, etc, raise one of ominous questions of the political and cultural future of Europe. Indicatively, this has been happening in the countries of Condorcet and Voltaire, Kant and Hegel, Lock and Swift, therefore the part of the world where the idea of cosmopolitanism has been born and the voice in favour of religious tolerance has been raised. Even Mr Thomas Hammarberg, the Council of Europe Commissioner for Human Rights, has recently had to warn of Islamophobic prejudices. The emerging anti-Americanism is the phenomenon contributing to the puzzle of actual and possibly even more xenophobic developments in Europe. Does this mean that Europe starts building the wall towards the rest of the world? Are we facing the appearance of euro-nationalism? The author is eagerly searching for a response to these questions. The paper undertakes to find out the fundamental causes. Quite hypothetically, it raises the question whether democracy itself, as defining feature of political culture in Europe, is appropriate to multiculturalism, multi-ethnicity, cultural diversity etc, as the prerequisites of any cosmopolitan role of Europe in the forthcoming future. It is namely people of Europe, not only leaders, who share such prejudices. The author maintains that Europe's troubles with itself, and the rest, rests on the inappropriate comprehension of freedom as the basic assumption to democracy. He reminds of Hegel's concept of freedom and challenges and risks of wrong applying of freedom. He also tests freedom as the fundamental value in comparison with Aristotle's concept of virtue. Freedom is fundamental to both Europe and democracy but it has its limits as well. Following Hegel, the author is trying to detect these limits. Eventually, the author's interest in theoretical approach to the issue has its practical purpose aiming to find out whether Anders Behring Breivik's shooting to multiculturalism in Oslo, as well as the recent Mevlid Jasarevic's shots at American Embassy in Sarajevo have its sources in Europe's wrong understanding and applying of freedom.

Key words: *cosmopolitanism, democracy, Aristotle, Hegel, mega-nationalism, multiculturalism, freedom, value, virtue*

“Ništa nije naše osim varke, zato se čvrsto držimo za nju.”

Meša Selimović, “Derviš i smrt”

Uvod

Dvije najsravnije stranice ljudske istorije – kolonijalizam i fašizam (nacizam) - ispisale su države koje su danas demokratske. Pisale su ih i dok su bile demokratske. Kolonijalizam i fašizam su političko-socijalno-ekonomski sistemi koji su bili zasnovani na nacionalizmu, dakle na socijalnoj predrasudi o superiornosti izabranih socijalnih grupa. Iako politički oblik društva zasnovan na političkoj jednakosti ljudi, demokratija nije bila dovoljna prepreka nacionalizmu - niti u njegovoj kolonijalnoj ni u fašističkoj (nacističkoj) manifestaciji.

Nacionalizam je i danas, možda više nego ikada, raširena društvena predrasuda. Raširen je i kao oblik socijalne realnosti. Možda se radi samo o tome da su njegove savremene manifestacije sofisticiranije i hipokritske. Ako je ovo tačno, onda se neminovno postavlja pitanje kakve su posljedice nacionalizma moguće danas. Socijalna predrasuda, za razliku od predstave, je vrlo otporan i trajan oblik društvene svijesti. U svojim ekstremnim oblicima poprima karakter *fanatizma*. U umjerenijim oblicima ne gubi ništa od svoga karaktera, nego se nastoji opravdati racionalnim - političkim i legalnim, razlozima. Taj hipokritski nacionalizam danas se manifestira prije svega u obliku anti-multikulturalizma. Kao oblik socijalne realnosti nacionalizam takodjer ima svoje ekstremne i umjerene manifestacije.

Terorizam je ekstremni akt nacionalizma; ukidanje svake raznolikosti je umjereni akt nacionalizma. Oba imaju svoje korijene u nacionalizmu kao obliku društvene svijesti, dakle kako u fanatizmu tako i u prikrivenom nacionalizmu. Zajednički nazivnik i nacionalističke socijalne predrasude i realnog nacionalizma je anti-multikulturalizam. Skorašnje ideje o neuspjehu i, stoga, konsekventno, nemogućnosti multikulturalizma, su primjeri ove socijalne predrasude. Nema sumnje da nacionalizam postaje i dio evropske socijalne realnosti. Pitanje je samo u kojim oblicima će se manifestirati. Nakon 22. jula 2011 u Oslu jasno je da to neće biti samo umjerene manifestacije nacionalizma. Ono što je od krucijalne važnosti jeste da iza svakog *akta* nacionalizma stoji predrasuda nacionalizam, neki oblik društvene *svijesti*, ideja ili ideologija. A iza tih ideja mogu stajati učenjaci, umjetnici, sveštenici, političari, roditelji.

Politički okvir unutar kojeg se javlja anti-multikulturalizam je moderna evropska nacionalna država. Da li to znači da nacionalna država u današnjoj fazi svoga razvitka, nakon što je, manje-više uspješno, dovršila nacionalnu asimilaciju na socijalnom planu, postavlja kao svoj budući cilj uspostavljanje mono-kulturalizma? Indikativno je da su nosioci ovih socijalnih predrasuda upravo demokratske države koje su istoriju nacionalizma obilježile njegovim najekstremnijim oblicima. Takvo stanje otvara ozbiljnu teorijsku dilemu o (in)kompatibilnosti nacionalne države i mono-kulturalizma (multikulturalizma) s demokratijom. Drugim riječima, da li će nacionalna država, nakon što je izbrisala etnički pluralizam, poduzeti i kulturnu asimilaciju, kako bi bila monolitnija da bi postala efikasnija?

Dakle, indikativno je da se u zemlji (i kulturi) Imannuela Kanta, više od 200 godina nakon njegovih ideja svjetskog prava (*ius cosmopolitanum*), principa univerzalnog gostoprimstva, i vječnog mira, pojavljuje predsjednica vlade koja

tvrdi da je multikulturalizam pretrpio neuspjeh.¹ Indikativno je također da se u zemlji Deklaracije o pravima čovjeka i građanina (Declaration of the Rights of Man and the Citizen/Déclaration des droits de l'Homme et du Citoyen), zemlji (i kulturi) Marquisa de Condorceta (abolicionist, član Society of the Friends of the Blacks in 1780!)² i Voltaira (koji se čak usudio zaljubiti u Francuskinju koja nije bila katolik!)³, Cigani proglašavaju nepoželjnim i tjeraju iz Francuske. Indikativno je, naročito, da u zemlji Johna Locka, autora *A Letter Concerning Toleration*⁴, o vjerskoj toleranciji, kao posljedici užasne vjerske netolerancije (unutar kršćanstva!) u Evropi, i zemlji Jonathana Swifta, autora eseja *The Art of Political Lying*⁵, premijer ponavlja i potvrđuje riječi svoje njemačke kolegice o multikulturalizmu.

Nije na odmet imati na umu da su se ove velike, kosmopolitske ideje evropskih mislilaca javile prije nego su te zemlje postale demokratske. Jer je indikativno.

Evropa je usvojila neke nove vrednote s pojavom demokratije. Među onim temeljnim, na kojima 'nouveau regime' ili demokratija počiva, je *liberté* kao vrednota. Cilj ovog teksta je da istraži da li je sloboda zaista postala evropska vrednota, da li je Evropa svjesna šta znači sloboda, i čak da li je sloboda ili

¹ Immanuel Kant (1999) *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press

² Williams David (2004) *Condorcet and Modernity*, Cambridge: Cambridge University Press

³ Paul Sakmann, "The Problems of Historical Method and of Philosophy of History in Voltaire", *History and Theory*, Dec 1971, Vol. 11#4 p. 24-59.

⁴ John Marshall, 2006, *John Locke, Toleration and early Enlightenment Culture*, Cambridge: Cambridge University Press

⁵ Jonathan Swift, "Umijeće političkog laganja" ("The Art of Political Laying"), *Erasmus*, Zagreb 1993, br. 2, preveo Mirko Mirković iz "The Examiner", No 15, 1710

‘sloboda’ uzrok narastajućeg anti-multikulturalizma i mogući izvor nastanka neminovnog mega-nacionalizma.

Nedostajuća pretpostavka Evrope: sloboda

1. Dvosmislenost slobode

Od svih pitanja koja je socijalna teorija do sada postavljala dva se izdvajaju kao fundamentalna: 1. Zašto ljudi žive zajedno?, i 2. Zašto ljudi ne mogu da žive zajedno? Odgovori na oba počivaju na pojmu slobode. Oba odgovora podrazumjevaju da se zna šta je sloboda.

Ljepota ljudskog *sna* o kosmopolitskom jedinstvu čovječanstva razbija se čim se suoči s okrutnošću *jave*. I dok sanjaju o bratstvu svih ljudi, ljudi žive u državama koje se dezintegrišu, društvima koja se raslojavaju, grupama (etničkim, vjerskim itd.) koje se asimiliraju ili cijepaju, porodicama koje se raspadaju. Isto se dešava i najhumanijim *idejama* o svjetskom političkom poretku kada im se ispriječi politički pragmatizam. Pa ipak, ni sanjari ni filozofi ne odustaju od svojih snova i svojih ideja. I san i ideja kosmopolitizma su postali vrednota mnogih pojedinaca, pokreta, pa i socijalnih prevrata (revolucija). Vrednota kosmopolitizma je jedna od osnovnih ljudskih, a to znači i univerzalnih vrednota. Ma koliko imaginarna, vrednota kosmopolitizma počiva na realnom, tj. biološkom stanju jedinstva ljudske

vrste. To će reći da vrednota kosmopolitizma ne proizlazi iz nekog posebnog socijalnog, uključujući i evropski, nego iz antropološkog identiteta čovjeka. Kao takva, i samo kao takva, ona je i evropska. Kad bi bila samo evropska, vrednota kosmopolitizma bila bi *contradictio in adiecto*.

Ipak, i pored čvrstine ljudskih snova i ideja postavlja se pitanje da li su evropski san i ideja kosmopolitizma samo pusta želja ukoliko postojeće demokratske države ne podnose, ne žele ili ne uspevaju u multikulturalizmu. Štaviše, ako evropske demokratske države nisu spremne ili sposobne za multikulturalizam, kako je onda moguća Evropa i bilo kakav oblik evropskog političkog ujedinjenja? Ako se države članice EU raspadaju jer ne prihvataju multikulturalizam, onda nije samo kosmopolitizam *wishful thinking*, nego je to i Evropa, ali i svaka pojedina nacionalna država.

Vrednota Evrope je samo *posebni* oblik kosmopolitizma kao *općepolitičke* vrednote. Pitanje koja pretpostavka nedostaje Evropi da bi bila kosmopolitska zato je u isto vrijeme pitanje šta je pretpostavka Evrope. Ta dva pitanja su, dakle, jedno pitanje. Odgovor na njih može biti samo jedan. Evropa implicira multikulturalizam. Čak i bez muslimana. Svrha ovih redaka je da pokuša ustanoviti šta je ta nedostajuća pretpostavka i uslov *sine qua non* Evrope, ali i političkog jedinstva svijeta. Postoji li određena veza između te pretpostavke koja nedostaje i skorašnjih antimultikulturalističkih izjava evropskih lidera i rastućeg fanatično antimultikulturalističkog sentimenta među Evropljanima? (Skoro da se ne usuđujem nastaviti sasvim logičnim pitanjem: postoji li veza između nedostajuće pretpostavke i Evrope i kosmopolitizma, s jedne strane, i antimultikulturalističkih ideja, i novo nastajućeg antimultikulturalističkog terorizma, s druge?)

a) *Sloboda kao vrednota i kao vrlina*

Evropa proglašava slobodu, gotovo službeno, svojom vrednotom. Konzekventno, Evropa sama posmatra sebe kao vrednotu svojih stanovnika.

Da bi Evropa bila vrednota moraju je htjeti njeni stanovnici. To će reći: da bi *Evropa* bila vrednota Evropljana, *sloboda* mora biti njihova vrednota. Ali, sloboda kao *vrednota*, pa time i Evropa kao vrednota, je moguća samo pod pretpostavkom slobode kao *vrline*. Vrednota i vrlina, pa prema tome ni vrednota slobode i vrlina slobode, međutim, nisu identični pojmovi. Vrednota slobode počiva i proizlazi iz vrline slobode; sloboda kao vrednota nije moguća bez vrline slobode. A to je ono što evropska politička nauka ne uzima u obzir, jer je izgubila vezu s političkom filozofijom. To je ono što ni evropske države ne uzimaju u obzir, jer su izgubile vezu s mentalnom praksom svojih građana. Nije dovoljno da Evropu hoće evropske institucije, evropske države i evropska politička nauka. Da bi Evropa bila moguća ona mora biti izraz slobodne volje njenih građana, tj., da ponovimo, mora postati njihovom vrednotom. Da li je? Da bi sloboda bila vrednota evropskih građana, građani Evrope moraju biti naučeni vrlini slobode. Da li su? Ako nisu, Evropljani bez vrline slobode će i dalje htjeti Evropu, ali bez stranaca, posebno nekih, a zatim i bez nekih među njima samima.

Zbog svega toga potrebno je istražiti šta je to vrlina slobode. Bez toga ne samo da nije moguće znati šta je sloboda, ta zavodnička riječ, nego ni šta su moguće posljedice ako to ne znamo. Upravo to je cilj ovih redaka. Od toga da li Evropa počiva na pretpostavci slobode, i vrednote i vrline, zavisi karakter evropskog, ali i šireg političkog ujedinjenja.

Ono što određuje karakter političkog ujedinjenja Evrope jeste njena svrha: da li se Evropa ujedinjuje da bi uspostavila endogamne granice koje će je odvojiti od

ostatka svijeta ili se europolitizam gradi radi šireg ujedinjenja sve do kosmopolitizma? Ako vrednota Evrope ne podrazumjeva (i ne uključuje) već sada (i u sebi) vrednotu kosmopolitizma, onda europeizam rizikuje da postane eurocentrizam, nacionalizam podignut na viši nivo, mega-nacionalizam. Ako Evropljani zaista hoće Evropu onda multikulturalizam mora (p)ostati njihova vrednota već u okviru postojećih država, i prije njihovog političkog ujedinjenja. Da bi se rodila jedna politička Evropa, njene države i građani moraju politički odrasti. Ima dovoljno razloga - a izjave dvoje evropskih lidera nisu jedini, da se kaže da Evropa danas stoji na raskršću na kome mora izabrati između kosmopolitizma, kao indikatora vrednote evropskog političkog ujedinjenja, i mega-nacionalizma, kao partikularizma koji će je odvojiti od ostatka svijeta.

Ima nešto što određuje i samu svrhu političkog ujedinjenja Evrope. Ono što će utrti budući put Evrope, dok stoji na današnjem raskršću, zavisi od toga da li će sloboda postati vrlina njenih građana.

Da bismo definirali slobodu, uključujući i njen dvosmisleni karakter, bit će metodološki najproduktivnije ako ustanovimo *distinkciju* između vrednote i vrline, a time i vrednote slobode i vrline slobode, i potražimo je u njihovom odnosu.

Ishodište vrednote je volja, “koja je slobodna, tako da sloboda čini njenu supstanciju i određenje”.⁶ Drugim riječima, vrednota je izraz čovjekove slobodne volje, dakle slobode kao takve. Svaka vrednota, a ne samo vrednota slobode, je izraz slobode. Vrednota koja ne bi bila izraz volje koja je slobodna ne bi bila vrednota. Nametnuta vrednota ne vrijedi kao vrednota. To se odnosi kako na

⁶ Citati uzeti iz G.W.F. Hegel, *Philosophy of Right* (Grundlinien der Philosophie des Recht) (1996) Amherst, New York: Prometheus Books, § 4 (Prevod Sulejman Bosnto: G.W.F. Hegel, Osnovne crte filozofije prava, Logos, Sarajevo, 1989.

vrednotu kosmopolitizma tako i na vrednotu Evrope. Nema vrednote bez volje. U stvari, sloboda je volja. “Jer ono slobodno je volja. Volja bez slobode je prazna riječ kao što je sloboda zbiljska samo kao volja, kao subjekt.”⁷ Međutim, i tu počinju teškoće s dvosmislenim karakterom slobode - vrednote mogu biti i negativne. Pored vrednote političke integracije, na primjer, postoji i vrednota političke dezintegracije. Obje vrednote, i negativne kao i pozitivne, su izraz slobodne volje. Mora dakle biti da ima nešto loše, kao i dobro, u samom pojmu slobode. Sloboda kao takva nije data da bude samo pozitivna. Stoga i vrednota, kao izraz slobode, ne mora biti pozitivna; stoga i vrednota slobode, kao izraz slobode kao takve, nije data da bude samo pozitivna. To je ono zbog čega, ponekad, čak i politička dezintegracija, secesija, može biti pozitivna, a ne uvijek negativna. Ono što određuje dvosmisleni karakter vrednota je dvosmisleni karakter slobode; dvosmisleni karakter slobode određuje i dvosmisleni karakter slobode kao vrednote. Negativne vrednote jesu izraz slobode, ali ne slobode u njenom obliku vrline. To je prva i osnovna distinkcija između vrednote i vrline: vrednote, i pozitivne i negativne, deriviraju iz slobode, ali sloboda nije naprosto vrlina, nego i nešto drugo.

Prema Aristotelu, vrlina se može naučiti. Bilo koja i bilo koji čovjek, u pravo vrijeme (doba) i od pravih učitelja. Ljudi se, međutim, mogu naučiti i vrednoti, bilo kojoj. U stvari, sve može biti naučeno kao vrednota. To nije ono što razlikuje vrednotu od vrline. Pa ipak, ima jedna vrednota koja se ne može naučiti. Ljudi se ne mogu naučiti vrednoti slobode. Vrednota slobode kojoj se ljudi uče je nametnuta, ili izmanipulirana, ili prividna sloboda, i ne važi kao vrednota. Da bi

⁷ Hegel, ibidem, § 4

sloboda postala našom vrednotom, ona mora proizlaziti iz naše volje, dakle iz slobode ali sada kao vrline. Ja ne mogu htjeti slobodu, ako sloboda nije moja vrлина. To je druga distinkcija koja stoji između vrednote slobode i vrline slobode. Ja se ne mogu naučiti vrednoti slobode. To čak nije ni potrebno. Jednom naučen vrlini slobode, ja se u stvari borim za slobodu kao vrlinu. (???)

Konsekventno, i vrednota Evrope važi kao vrednota samo ako počiva na vrlini slobode njenih građana. Da bi Evropa bila moguća ona mora biti vrednota njenih građana. Zato Evropljani moraju prvo biti naučeni vrlini slobode da bi Evropa postala njihova vrednota. Kao što su Eshil, a potom i Demokrit, Platon i Aristotel naučili Grke da cijene sredinu, tj. sredinu između *slobode* i *zavisnosti*, tako i današnje Evropljane neko mora naučiti toj osnovnoj mudrosti života. Tek tada, na pretpostavci slobode kao vrline evropskih građana, i na pretpostavci slobode kao vrednote evropskih građana, vrednota Evrope neće isključivati vrednotu kosmopolitizma. Inače, bez te pretpostavke, ideja Evrope će biti cilj novog nacionalizma, euronacionalizma, možda mega-nacionalizma. Nažalost, 'vrednota' koja danas determinira, oblikuje i definira Evropu je dvosmislena. Dvosmislena je zato što ova 'vrednota' počiva na 'slobodi' koja nije podignuta na vrlini slobode. Zato je i ishod neizvjestan i dvosmislen. Evropa se nalazi između narastajućeg nacionalizma i kosmopolitizma koji se povlači. Da bi se taj trend zaustavio potrebno je ukazati na dvosmisleni karakter slobode. Nije svaka sloboda vrлина.

b) Sloboda kao vrлина i kao porok (višak slobode i manjak slobode)

Evropa olako proglašava slobodu svojom vrednotom. Olako proglašava i samu sebe vrednotom svojih stanovnika. Evropa nije svjesna dvosmislenosti slobode.

Da bi bila *vrlina* (grč. *arete*; lat. *virtus*) sloboda ne smije biti uskraćena, ali ni nametnuta. Sloboda je bitna stvar. Samo bitne stvari su svrha samih sebe. Sloboda je svrha same sebe. Svrha vrline slobode je vrednota slobode. Sve druge vrednote su izvedene iz slobode kao samosvrhe. Nažalost, sloboda se uskraćuje. A tada je ima premalo. *Manjak slobode* ili nedovoljna sloboda nije *vrlina*. Nažalost, sloboda se i nameće. A tada je ima više nego što bi je trebalo biti. Ni *višak slobode* ili pretjerana sloboda nije *vrlina*. *Vrlina* je, naime, prema Aristotelu, *sredina* između dvije *krajnosti*. U ovom slučaju, *vrlina* slobode je *sredina* između manjka slobode i viška slobode. Samo srednja sloboda je *vrlina*. Višak slobode može biti opasan baš kao što je to i nedostatak ili manjak slobode. Ni nametnuta sloboda, tj. višak slobode, ni uskraćena sloboda, tj. manjak slobode, ne važe kao *vrlina*, ali se često prikazuju kao sloboda. Ovi oblici slobode služe nekoj svrsi spoljašnjoj slobodi. Ako ni višak slobode, kao ni manjak slobode, nisu *vrlina* slobode, šta su onda? Jasno je samo po sebi da je uskraćivanje slobode, tj. nedostatak slobode, izopaćenje slobode, dakle *porok*. Međutim, i nametanje slobode, tj. višak slobode, je također izopaćenje slobode, dakle *porok*.

Da bi sloboda postala *vrednota*, potrebna je sloboda kao *vrlina*. Jedino sloboda u njenom srednjem, pravom obliku može biti *vrlina* slobode. Bez vrline slobode, shvaćene na aristotelovski način, vrednota Evrope, dakle Evropa sama, je nedostižna. Na čemu počiva vrednota Evrope, na vrlini slobode ili na slobodi u njenim ekstremnim oblicima? Dvosmislenost slobode je ono što i Evropu čini dvosmislenom.

Kako stvari stoje sa slobodom kao evropskom vrednotom?

Evropa, uključujući i, pretpostavljam, gospođu Merkel i gospodina Camerona, proglašava slobodu svojom osnovnom vrednotom. Ako je zaista tako, zašto im

onda smeta vrednota multikulturalizma? Nakon njihovih izjava, čini se neizbježnim postaviti pitanje da li Evropa, prije svega politička, uopće zna sta je sloboda, a to znači, *ipso facto*, da li zna šta je ona sama? Da li je Evropa svjesna da nije ono za što se predstavlja? Da li, da to postavimo na drugi način, Evropa zna da je sloboda dvosmislena, i vrlina i porok? Evropa bi morala biti svjesna iskušenja ako se na ovo pitanje odgovori na pogrešan način.

Šta, dakle, nedostaje gospođi Merkel i gospodinu Cameronu? Hegel! Ni manje ni više.

2. Hegelov pojam slobode

Kao što je sloboda sadržaj volje, tako je i inteligencija - u svom najrazvijenijem određenju mišljenja, sadržaj slobode.⁸ Bez mišljenja sloboda bi bila *prazna*. Bolje reći, radi jasnosti, bez kritičkog mišljenja. Neki naime smatraju mišljenje “odijeljenim od volje”, i “čak štetnim za volju, osobito dobru volju”.⁹ Tako je mišljenje koje smatra da sloboda nije moguća bez multikulturalizma vrlo štetno za volju koja hoće slobodu ali bez multikulturalizma. Evropa, recimo, ima dobru volju kada su u pitanju njene dvije oficijelno proklamirane vrednote: demokratija i nacionalna država. Obje, uzima se zdravo za gotovo, počivaju na vrednoti slobode. Ali, da li je volja, u ovom slučaju dobra volja, ispunjena mišljenjem, tj. kritičkim mišljenjem? Ili je evropska vrednota slobode, to će reći i evropske vrednote

⁸ Hegel, ibidem, § 4

⁹ Hegel, ibidem, § 5

demokratije i nacionalne države, zasnovana na volji koja je *prazna*, jer je bez mišljenja? Kritičko mišljenje, uključujući i kritičko mišljenje o demokratiji i nacionalnoj državi, je kritičko mišljenje i o slobodi. Šta to dakle Evropa hoće kada hoće slobodu, ali bez multikulturalizma? Evropa, naime, pati od dva poroka: nedostatka slobode i viška slobode. Naša je *hipoteza* da demokratija počiva na poroku manjka slobode, dok nacionalna država počiva na poroku viška slobode. Drugim riječima, Evropi nedostaje ono čime definira samu sebe, njena temeljna vrednota – sloboda u pravoj, srednjoj mjeri. Da bi se to shvatilo, potrebno je podsjetiti na Hegelov pojam slobode. U Hegelovoj analizi slobode razotkriva se dvosmislenost koju smo upravo izložili kroz dihotomiju slobode kao vrline i slobode kao poroka. Ta analiza uključuje tri momenta slobode.

a) Prvi momenat slobode

Volja je, prema Hegelu, s jedne strane, “*apsolutna mogućnost* da se može *apstrahirati* od svakog određenja..., bijeg iz svakog sadržaja kao ograde”.¹⁰ Takvu volju, dakle slobodu, Hegel – protestant, kršćanin, Nijemac i Evropljanin, smatra “*negativnom* slobodom ili slobodom razuma”.¹¹ Isuviše olako se danas u evropskom političkom diskursu, kao i u američkom¹², koristi riječ *sloboda* kada se govori o demokratiji i nacionalnoj državi, tj. vlasti naroda i etničkoj raznolikosti. Vrlo je važno vidjeti šta je sadržaj slobode u demokratiji kao obliku političkog poretka, i o kakvoj se slobodi narodâ može govoriti u uslovima nacionalne države. Podsjetimo još, ne zbog Hegela i teorije, nego zbog nas i aktualne političke prakse,

¹⁰ Hegel, *ibidem*, § 5

¹¹ Hegel, *ibidem*, § 5

¹² Džemal Sokolović, “Hegel o Bushu i bin Ladenu”, *Zarez*, Zagreb, br. 178., 20. 04. 2006

da “slobodu” bez ograde, bez granica, apstrahiranu od svakog određenja, Hegel još naziva i “slobodom praznine”.¹³ Posljedica takve slobode, bez granica, u realitetu, kako u politici tako i u religioznosti, jeste:

“fanatizam razaranja svakog opstojećeg društvenog poretka, uklanjanje individua koje su sumnjive za neki poredak, kao i uništenje svake organizacije koja hoće ponovo da se pojavi. Samo ukoliko što razara, ima ta negativna volja osjećaj svog opstojanja; ona, dakako, misli da hoće neko pozitivno stanje, npr. stanje opće jednakosti ili općeg religioznog života...Tako ono što ona misli da želi, može već za sebe biti apstraktna predstava, a njeno ozbiljenje samo furija razaranja.”¹⁴

Može li biti da se evropska volja da se uspostavi demokratija i nacionalna država pretvara, u stvari, u slobodu bez granica, čiji će konačni rezultat, i pored dobre volje, ali lišene mišljenja koje se ne slaže, biti “stanje opće jednakosti i općeg religioznog života”, dakle “furija razaranja” multikulturalizma, svake raznolikosti, uključujući i religioznu i političku, ali prije svega etničku? Približava li se Evropa, vođena vrednotom slobode bez sadržaja, negativnoj i praznoj slobodi?

Pokušajmo to, kao i Hegel, objasniti induktivno, da bi bilo jasno čak i onome ko se sa nama neće složiti. Pogotovo njemu. Sloboda čovjeka, shvaćena apstraktno, bez ograničenja, podrazumjeva da se on može osloboditi svega pa i svog života:

¹³ Hegel, ibidem, § 5

¹⁴ Hegel, ibidem, § 5

slobodan čovjek može počinuti samoubistvo. Sloboda u ovom svom momentu, slobodi bez ograde, podrazumjeva i to. Protiv ovog momenta slobode, na nivou pojedinca, teško da možemo mnogo učiniti. Ono što je važno jeste: podrazumjeva li ova, negativna sloboda, suicidalni momenat, momenat razaranja raznolikosti, i na socijalnom nivou? Prije svega, treba imati na umu da “ova negativna sloboda ili ova sloboda razuma”¹⁵, sloboda bez granica, prazna sloboda, postoji i na širem, socijalnom i univerzalnom nivou. Čovjek može raditi protiv sebe ne samo kao individua nego i kao društvena ili politička cjelina. Društvo, ili država, mogu raditi ne samo protiv svojih dijelova ili drugih cjelina, nego i protiv sebe kao cjeline. Suicidalnost nije samo individualni nego i socijalni i politički poriv i kao takav je posljedica ovog momenta slobode, slobode bez ograničenja. Ipak, ne treba žuriti sa osudom ovog momenta slobode, jer - nastavlja sada Hegel dijalektički - čak i ova negativna sloboda ili sloboda razuma se “ne smije odbaciti”, mada je jednostrana, jer je “nedostatak razuma da on jedno jednostrano određenje uzdiže do jedinog i najvišeg”.¹⁶ Zato što negativna sloboda, sloboda bez granica, još nije sloboda, još nije sloboda u svom pojmu, nego samo njegov početni, negativni momenat. Koji treba ukinuti. (Kakva suptilna i profetska analiza hipokrizije evropske slobode, slobode iz koje će izrasti i demokratija i nacionalna država kao najveća iskusenja u realizaciji slobode u njenom pojmu!)

Negativna sloboda, sloboda u svom jednom momentu, se događala i u prošlosti. U više navrata. Hegel podsjeća na slučaj čiji je bio savremenik. (Mi, savremenici 20 vijeka imamo brojnije i eklatantnije primjere.) Francuska revolucija je bila

¹⁵ Hegel, ibidem, § 5

¹⁶ Hegel, ibidem, § 5

slobodna volja koja je čak *liberté* proglasila svojom svrhom, dakle vrednotom, pa je ipak završila u:

“fanatizmu političkog i religioznog života. Tome, na primjer, pripada teror francuske revolucije u kojoj su trebale biti ukinute sve razlike talenta, autoriteta. Ovo vrijeme je bila strepnja, potres, nepodnošljivost svega posebnog; jer fanatizam hoće nešto apstraktno i nikakvo rasčlanjivanje: tamo gdje se ističu razlike, on ih smatra suprotstavljenim svojoj neodređenosti i ukida ih. Stoga je narod u revoluciji ponovo razorio institucije koje je sam napravio, jer je svaka institucija protivna apstraktnoj samosvijesti jednakosti.”¹⁷

Francuska revolucija je bila samo jedan, možda paradigmatičan, uzorak evropske slobode na djelu. Kasnije je Evropa zabilježila i druge slučajeve dobre volje koja hoće, mada ne zna šta hoće, slučajeve “negativne slobode”, slobode koja apstrahira od svega konkretnog, koja *hoće*, ali ne nešto posebno, volje koja je neodređena. Ta volja je opasna, jer volja “koja hoće samo ono apstraktno općenito, neće *ništa* i stoga nije volja.”¹⁸

Istina, Evropa, kao što smo rekli, hoće demokratiju i nacionalnu državu. Da li Evropa i danas, kao Francuska nekad, hoće da fanatično “ukine sve razlike talenata...”, da ukine sve političke i religiozne različitosti? Francuska revolucija

¹⁷ Hegel, ibidem, § 5

¹⁸ Hegel, ibidem, § 6

nije ukinula samo monarhiju i uspostavila republiku. Francuska revolucija je bila i kulturna revolucija. Da li današnja demokratizacija Evrope, i svijeta vođenog (Amerikom i) Evropom, ukida samo totalitarizam, autoritarizam i diktaturu, ili još što šta? Pretvara li se vrednota slobode, tj. demokratije i nacionalne države, u fanatizam koji će u stvari ukinuti slobodu?

Da se to ne bi dogodilo, potrebno je razmotriti i drugi momenat slobode, kako ga vidi Hegel, na svom dijalektičkom putu ka pojmu slobode – i spasu Evrope.

b) Drugi momenat slobode

Prvi momenat slobode, da se podsjetimo, je stanje ukidanja svake raznolikosti, “nepodnošljivost svega posebnog”, i uspostavljanje “stanja opće jednakosti”. “Sloboda praznine”. Drugi momenat slobode bi trebalo da bude suprotan prvom, ispunjenje te praznine.

“Taj drugi momenat *određenja* isto je tako *negativitet*, ukidanje kao i prvi – on je, naime, ukidanje prvog apstraktnog negativiteta.”¹⁹ Negacija negacije, dakle. Minus plus minus. Kako to konkretno zvuči u Hegelovoj spekulativnoj filozofiji. Za razliku od stvarnosti “vulgarnog komunizma” koji “želi uništiti *sve* sto ne mogu svi posjedovati kao *privatno vlasništvo*; on hoće na nasilan način da apstrahira od talenta itd.”²⁰ Zvuči poznato, zar ne, i nimalo marksistički. Naprotiv, ove Marxove riječi zvuče veoma hegelijanski i evropski. Komunistička sloboda bez ograničenja je htjela da ukine svaki sadržaj, svaku raznolikost, da apstrahira od talenta, dakle odličnosti, a naročito od genija koji ne misli isto. Komunistička revolucija je, baš

¹⁹ Hegel, *ibidem*, § 6

²⁰ Karl Marx (1967) *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed, str. 273.

kao i Francuska, trebala taj drugi momenat da bi uopće došla do slobode. Ni jedna ni druga nisu dovršile realizaciju pojma slobode u praksi. A obje su, ipak, bile prije svega pokušaji evropske volje da dođe do slobode kao svoje vrednote. Nakon dva neuspjela pokušaja, nužno je postaviti pitanje da li je Evropa sposobna i spremna za još jedan. Ima li evropska sloboda snage za drugi momenat slobode? Da li je Evropa spremna za negaciju slobode u oblicima za koje se opredjelila – demokratije i nacionalne države? Ova francuska i komunistička očito nisu bile.

Ima li Evropa danas snage da shvati da etiketiranje svega demokratijom ne mora biti zasnovano na slobodi, nego samo na njenom prvom momentu, “slobodi praznine”, u kome je važno da se zadovolji demokratska procedura bez obzira na konkretan sadržaj? Ima li Evropa snage da shvati da je pretvaranje država u nacionalne države također tek prvi momenat slobode, “negativne slobode”, koji stoji na putu još šireg, evropskog ali i kosmopolitskog integriranja, momenat kome nužno treba i drugi, negacija negacije, da bi uopće bila sloboda u svom pojmu?

Drugi momenat slobode, kao negacija negacije, nije odbacivanje prvog, ne zahtjeva odricanje od prvog. U tom momentu volja hoće, ali ne sve, ne opće. “Ja ne samo *hoću*, nego hoću *nešto*, tj. nešto *posebno* – kao različito od općenitosti...”²¹ Taj momenat:

“se pojavljuje kao suprotstavljen...; on pripada slobodi ali ne sačinjava cijelu slobodu...Ja neću nista naprosto nego ja hoću *nešto*. Neka volja...koja hoće samo ono apstraktno općenito, neće *ništa* i stoga nije volja. Ono posebno šta

²¹ Hegel, ibidem, § 6

volja hoće, jedno je ograničenje, jer volja da bi bila volja mora se uopće ograničiti. To da volja hoće *nešto* jeste ograničenje, negacija... Utoliko je neodređena volja isto tako jednostrana kao i ona koja puko stoji u određenosti.”²²

Oba momenta - i sloboda uzeta bez ograničenja i sloboda koja se ograničava na nešto određeno, uzeta zasebno - od kojih ni jedan još nije sloboda, su samo momenti još neostvarenog pojma slobode.

Nije dovoljno da Evropa hoće naprosto demokratiju, nego treba da hoće demokratiju koja ima sadržaj, jer nije svaka vlast naroda u isto vrijeme i vlast od naroda i za narod. Također, nije dovoljno da Evropa hoće nacionalnu državu, u kojoj će svi biti jednaki, ali pod uslovom da izgube svaku posebnost, određenost, konkretnost. (Jer nije svaka jednakost slobodna.) I demokratija i nacionalna država su oblici političkog fanatizma, istina vrlo sofisticiranog, ukoliko se hoće apstraktna vlast naroda i ukidanje svih razlika. Evropa treba oba momenta slobode, ako hoće da sloboda postane njena vrednota. Imaju li demokratija i nacionalna država u Evropi izgleda da ispune volju svojih građana slobodom, i slobodom bez granica i slobodom koja će postaviti granice tamo gdje su one potrebne?

c) Volja: pojam slobode

Kako razumjeti Hegelovu negaciju negacije u slučaju pojma slobode? Tako jasnu, a tako složenu. Kako razumjeti Hegelov zahtjev da volja ograniči slobodu a da je

²² Hegel, ibidem, § 6

ipak ne odbaci u njenom prvom momentu? Ograničavanje slobode se ne odriče slobode bez ograničavanja.

“Volja je jedinstvo tih obaju momenata...”²³

“To je *sloboda* volje, sloboda koja tako sačinjava njegov pojam ili supstancijalitet, njegovu težinu, kao što težina sačinjava supstancijalitet tijela.”²⁴

“Ta oba momenta ipak su samo apstrakcije; ono konkretno i istinito (a sve istinito je konkretno) jest općenitost, koja ima kao suprotnost ono posebno, koje je, pak, svojom refleksijom u sebi izjednačeno s općenitim. – To jedinstvo je *pojedináčnost*...”²⁵

Sloboda dakle nije puki zbir dva prva momenta. Uostalom, oni se isključuju. Ono *općenito* je sloboda bez ograničenja. Sloboda nije ako nije opća. Tek kao opća sloboda je istinita, i zato je konkretna. Ali sloboda ima svoje ograničenje, i to je ono *posebno*, koje je njena suprotnost. Njihovo jedinstvo nije zbir nego ono treće slobode, nešto više ne samo od svakog od ova dva momenta, neograničenosti i ograničenosti, općeg i posebnog, nego i od njihove sume. To treće, mada rezultat prvog i drugog momenta slobode, je ono što i njima daje smisao i čini ih mogućim. Bez tog trećeg ni sloboda onog općeg ni sloboda onog posebnog nisu moguće. Oba

²³ Hegel, ibidem, § 6

²⁴ Hegel, ibidem, § 7

²⁵ Hegel, ibidem, § 7

ta momenta, uzeta pojedinačno ili u zbiru, samo su apstrakcije jedan drugog. Tek njihovo jedinstvo čini ih konkretnim, tj. međusobno jednakim. I opće, dakle sloboda bez granica, i posebno, dakle sloboda koja zna za granice, trebaju izjednačenje, tj. jednakost. Ono ujedinjavajuće općeg i posebnog, slobode bez ograničenja i slobode koja zna za granice, u kome se gubi njihova suprotnost, jeste ono *pojedinačno*.

“To što mi zapravo zovemo voljom, u sebi sadrži oba prethodna momenta...Ono treće je sada to da je ono kod samoga sebe u svom ograničenju, u ovom drugom, da, time što se određuje, ipak ostaje kod sebe i ne prestaje da se drži onog općeg: ovo je tada konkretni pojam slobode, dok su oba prethodna momenta pronađeni posve apstraktno i jednostrano.”²⁶

Sloboda je dakle i opća i posebna, ali je to tek kada je konkretna i istinita, tj. *pojedinačna, subjektivna*. Ako ono pojedinačno nije uključeno, čak i kao samo jedno, onda je i ono opće i ono posebno – apstraktno i pseudo istinito.

Pokušajmo ovo sa spekulativnog prevesti na konkretni jezik, sa vječnovažećeg na jezik današnjice. Da bi se razumjelo. Ja neću da budem slobodan kao žena ili kao muškarac, kao crnac ili bijelac, kao kapitalist ili proleter, kao kršćanin ili musliman, kao Francuz ili Nijemac, nego hoću da budem slobodan kao individua, kao Ja, pojedinačno, kao svaka individua. Tek tada, kao *individualna*, sloboda će biti i *posebna* sloboda svih žena i svih muškaraca, svih crnaca i svih bijelaca, svih

²⁶ Hegel, ibidem, § 7

kapitalista i svih proletera, svih kršćana i svih muslimana, svih Francuza i svih Nijemaca, ali i *opća*. Zato je tek individualna sloboda – *sloboda*, i posebna i *opća*. Sloboda koja je samo *opća* ili samo posebna *nije* sloboda.

Hegelova dijalektika, tj. vještina raspravljanja, došla je ovdje do savršenog ostvarenja Sokratovog metoda indukcije, koji Aristotel zove “put od pojedinačnog do opšteg”.²⁷ Hegel, naime, raspravlja sa samim sobom, za razliku od mnogih koji nisu u stanju da raspravljaju ni s drugima samo zato što misle drugačije. Kao da se može raspravljati s onima koji misle isto. Kao da se, isto tako, može raspravljati sa samim sobom ako se stalno misli isto. Tek kada počinje misliti drugačije od onoga što je rekao na početku, u prvom momentu, Hegel daje sebi za pravo i u onome čemu se sam suprotstavlja.

Tri upravo izložena momenta slobode sačinjavaju, dakle, slobodu u njenom pojmu. Može li tako pojmljena sloboda postati našom, evropskom *vrednotom*, predmetom naše volje, cilj kome teži *vrlina* slobode? U stvari, ni jedna konkretna vrednota, ni vrednota demokratije, ni vrednota etničke raznolikosti, uključujući i kosmopolitizam kao njen najviši oblik, nije moguća ako njena pretpostavka nije sloboda. Svaka konkretna vrednota mora biti izraz čovjekove slobodne volje. Jer, čovjek “može također biti bez volje, može se dopustiti prisiliti”.²⁸ Da li su evropske, službeno deklarirane vrednote demokratije i etničke raznolikosti, u uslovima nacionalne države, rezultat prisile, prinude, manipulacije ili čak, kao što bi možda rekao Erich Fromm, bjegstva od slobode? Da li su demokratija i etnička raznolikost u nacionalnoj državi vrednote na koje je evropski čovjek pristao bez

²⁷ Miloš Đurić (1976) *Istorija helenske etike*, Beograd: BIGZ, str. 250.

²⁸ Hegel, *ibidem*, § 5

svoje volje? Ili, da stvar postavimo sa stanovišta prvog momenta slobode: da li su demokratija i etnička raznolikost vrednote koje evropski čovjek proglašava općim i nameće ih svima drugima? Pravog odgovora nema sve dotle dok ne budemo znali da li je Evropljanin zaista slobodan ili njegovoj slobodi ipak nedostaje pojedinačnost, ono jedinstvo općeg i posebnog.

Kosmopolitizam Kanta, Condorceta ili Swifta je, nesumnjivo, zasnovan na volji koja je slobodna, istinsko jedinstvo onog općeg (kosmopolitskog) i onog posebnog (evropskog) u njihovoj pojedinačnosti. Njihov kosmopolitizam je istinit i konkretan. Kao takav kosmopolitizam je vrednota, *eo ipso* i evropska, ali stav da je multikulturalizam doživio neuspjeh ne samo da isključuje vrednotu kosmopolitizma iz Evrope, nego dovodi u pitanje i ideju europeizma, a pogotovo ideju političke Evrope, europolitizma. Ako je multikulturalizam doživio neuspjeh, stav koji je besmislen *per se*, onda za to ne treba kriviti multikulturalizam nego Evropljane, a prije svega njihove lidere, jer im nedostaje vrlina slobode. Evropa neće postati Evropa tako što će se zatvoriti, postajući kulturni triumvirat, a možda i monokulturalna. Evropski političari tvrde da su demokratija i etnička raznolikost u nacionalnoj državi evropske vrednote, dakle izraz volje evropskih građana. Prije nego istražimo i zaključimo koliko su evropske vrednote slobodne a koliko nametnute, podsjetimo se riječi, vječno i univerzalno važećih – jer su antropološki, a ne ideološki, utemeljene, Jonathana Swifta: “Uzevši u obzir prirodnu sklonost mnogih ljudi da lažu, a mnoštva da vjeruje, zbunjen sam što učiniti s maksimumom, tako čestom u svačijim ustima, da će istina prevladati.”²⁹

²⁹ Jonathan Swift, “Umijeće političkog laganja” (“The Art of Political Laying”), *Erasmus*, br. 2, Zagreb 1993, prevedeno na hrvatski iz “The Examiner”, No 15, 1710.

Evropski mega-nacionalizam, kao i svaki nacionalizam, koji tako otvoreno kuca na vrata umjesto multikulturalizma, nije stvar samo nekoliko evropskih vođa s izraženom sklonošću da lažu nego još više stvar evropskog mnoštva da vjeruje. Euronacionalizam nije usmjeren samo prema kulturama, etničkim identitetima i religijama koje dolaze u Evropu. Evropa neraspložena prema multikulturalizmu određuje i ko u Evropi ispunjava uslove da bude Evropa. Tako se događa da upravo dio Evrope od koga je posudila i svoje ime – Balkan, ne priznaje da bude Evropa. Internalizacija ovih vrednota, umjesto autohtonog izražavanja volje ljudi, građana, može voditi fetišizaciji i demokratije i nacionalne države, sve do fanatizma, političkog i religijskog. Treba li reći, nakon masakra 22. jula 2011 u Oslu, da bi odbrana tih vrednota mogla poprimiti oblik terorizma? Treba li reći, nakon metaka koje je ispalio pripadnik jednog bosanskog naroda u ambasadu zemlje koja je spasila upravo taj narod od istrebljenja, da su te vrednote već poprimile oblik terorizma?

Ako Evropa hoće da je sloboda njena osnovna, determinirajuća vrednota, da li je Evropa svjesna da joj nedostaje upravo sloboda u njenom pojmu? Ako su vrednote demokratije i etničke raznolikosti izvedene iz osnove koja nedostaje, onda se postavlja pitanje da li je Evropa ono za što se drži i kakva je moguća: mega-nacionalistička ili kosmopolitička? Evropa može biti Unija *država*, što jeste danas, može biti i federacija *regija*, kao što neki priželjkuju, može biti i konfederacija *komuna* (ili gradova-država), što malo kome pada na pamet, jer zvuči anarhistički, ali će u svakom od tih slučajeva Evropa ostati apstraktno slobodna ako ne počiva na slobodi u njenom pojmu. Tek kao Evropa *građana*, dakle kao Evropa *pojedinačnih* Evropljana, Evropa može računati da će ostvariti slobodu u njenom pojmu. Takva sloboda će dati smisao slobodi i država, i regija i komuna. Pod tom

pretpostavkom i demokratija i etnička raznolikost, kao vrednote izvedene iz *vrednote*, ali i *vrline* slobode, mogu računati da budu istinite, jer su konkretne.

Dvosmislenost demokratije

Demokratija se danas nastoji predstaviti kao vrednota. Štaviše, demokratija se predstavlja kao, prije svega, evropska vrednota. To bi trebalo da znači da je demokratija izraz slobodne volje naroda. A ovo bi moglo da znači da je sloboda više svojstvena Evropi nego bilo kojem drugom dijelu svijeta. Zvuči eurocentrički i narcisoidno. Ne bez ironije, treba podsjetiti da je Evropa i ideju demokratije posudila od Balkana. Pa ipak, Evropa danas daje Balkanu lekcije iz demokratije. Pri tome se zaboravlja da su i oni koji su je izumili bili kritički prema nesavršenostima, ograničenjima i rizicima ovog oblika državnog uređenja. Zato nas i zanima kakvu lekciju iz demokratije Balkan i ostatak svijeta može primiti iz Evrope, ako je ona sama lišena tog kritičkog mišljenja.

Ideja demokratije je moguća samo ako počiva na slobodi, pa čak i slobodi samo jednog čovjeka. Recimo, Solona, Klistena, T. Jeffersona. Ali *demokratija* je *per definitionem* moguća samo ako je vrednota, a to znači ako je izraz slobodne volje čitavog društva. Da li je demokratija uistinu postala vrednota svih?

Prevedeno sa spekulativnog na politički jezik, ovo pitanje bi trebalo da glasi: Da li je vlast naroda vlast *svih* ili vlast *većine*? Ako demokratija počiva na slobodi, i ako je vrednota svih, onda demokratija nije vlast većine. Demokratija ne mora da bude zasnovana na slobodi čak ni kao naprosto vlast svih. Vlast svih, kao i opća

sloboda, može da bude apstraktno opća. Vlast većine jeste konkretna, ali nije opća, vlast naroda, svih, jer većina, ma koliko da ih je, nisu svi. *Ergo*, vlast većine nije demokratija. Princip većine, dakle, nije princip demokratije. Ako jest, onda je demokratija, vlast naroda, laž onih koji stvarno imaju vlast, i naivnost onih koji u to vjeruju. Da bi bila vlast *naroda*, demokratija, tj. *vlast* naroda, mora biti konkretna i *istinita*. Narod nije apstraktna cjelina. Zato demokratija ne počiva ni na vlasti *svih*, mada niko nije isključen, nego upravo stoga jer je jedinstvo oba momenta slobode, počiva na *pojedinačnosti*, dakle građaninu. Tek tada, kada demokratija bude počivala na pojedincu, bit će to vlast *konkretno* svih, ali sada *svih kao svih*, ili, bolje reći, *svakog kao svih*, ne zanemarujući, naprotiv – podrazumjevajući, i ono posebno, grupe – spolne, rasne, klasne, narodne, vjerske, jednako kao i grupu domaćica, advokata ili prosjaka, pa čak i pribjeglaca (imigranata). Pojedinac je ono opće, i posebno, ili uslov i općeg i posebnog. Jer, ako je izostavljen samo jedan, a da ne govorimo o 50% svih, već to nije ono opće, nego posebno. Sloboda, koja nije sloboda pojedinca, svakog, nije sloboda. Za tu demokratiju Evropa još nije dorasla. U stvari, demokratija koja bi počivala na ovako shvaćenoj slobodi bila bi idealni oblik političke zajednice, *politeia*, za koju Aristotel kaže da i nije moguća.

Možda pred Evropu postavljamo isuviše težak, nerješiv zadatak. U stvari Evropa ga pred sebe postavlja sama. Istina, može se pitati: zašto uopšte govoriti o demokratiji u njenom idealnom, nemogućem i nedostižnom obliku? Idealizam, naime, ima smisla. Mi trebamo biti svjesni savršenosti idealnog ili konačnog oblika demokratije, upravo zato da ne bismo postojeća dostignuća demokratije proglasili savršenim i konačnim. Samo oni koji su svjesni ograničenosti i nesavršenosti današnje demokratije, s jedne strane, i savršenstva demokratije koje još nije

dostignuto, niti će ikada biti, s druge strane - mogu biti pokretači promjene ka tom savršenom. Problem dakle leži u tome što se demokratija podrazumjeva i shvata kao gotova stvar. Ako je ovo što imamo savršeno onda smo zaista na kraju istorije. Zato treba podsjetiti na mišljenje grupe autora "Demokratije"³⁰, izraženo lapidarno već u podnaslovu njihove knjige: "The Unfinished Journey 508 BC to AD 1993". Ako se shvati poruka podnaslova razumjet će se i njen sadržaj.

Prema tome, samo pod pretpostavkom hegelovski shvaćenog pojma slobode demokratija je konkretna i istinita. Ono konkretno u demokratiji je istinito. Dakle – pojedinac! A to znači da ne treba vjerovati da je demokratija uspostavljena nego da tek treba raditi na njenom razvitku. Umjesto toga, demokratija danas počiva na onom posebnom – principu većine koji je upravo negacija slobode, i političkim partijama, dakle nečemu što je partikularno. Reprezentativna demokratija, a danas su uglavnom takve, počiva na slobodi koja nije realizirana u svom pojmu. David Wootton podsjeća na "fundamentalni paradoks modernih demokratskih vlada": "U reprezentativnim demokratijama, nije narod onaj koji vlada, nego političke partije. A same političke partije jednostavno ne predstavljaju svoje članove..."³¹ Nakon ovih riječi, nužnim se postavlja pitanje: Zbilja, ko vlada našim (demokratskim) društvima? Na to pitanje se ne može odgovoriti dok ne saznamo ko laže a ko naivno vjeruje. Događa se da se demokratija doživljava - posebno u rukama onih koji razmišljaju o globalizaciji (što je njihova percepcija kosmopolitizma), ali bez multikulturalizma, dakle na mega-nacionalistički način - kao sloboda bez ograničenja. Takva sloboda nameće demokratiju i tamo gdje je malo ko može

³⁰ John Dunn, ed. (1994) *Democracy*, Oxford: Oxford University Press

³¹ David Wootton, *The Levellers*, u J. Dunn (ed) "Democracy" (1994), p. 79, Oxford: Oxford University Press

prihvatiti, ali i tamo gdje su sve pretpostavke za nju grubo, zločinom ukinute. Recimo - kao u Bosni.

Demokratija upravo zato jer počiva na slobodi, mora biti *ograničena*! Da bismo vidjeli o kakvim se granicama radi, potrebno je postaviti tri pitanja.

Prvo pitanje jeste ono temeljno: Koliko je demokratija izraz volje građana, a u kojoj je mjeri nametnuta nekom tuđom voljom, dakle nečijom slobodom bez granica, negativnom slobodom? Tu, naravno, mislimo prije svega na nastojanje tzv. demokratskih država da demokratiju etabliraju silom, prinudom, ili manipulacijom, u društvima širom svijeta. To se, međutim, u istoj mjeri, odnosi i na njih same, već etablirane demokracije, one koje sebe najčešće narcisoidno nazivaju razvijenim demokratijama. Može li se o demokratiji govoriti kao vrednoti, dakle izrazu slobodne volje, ako 50% građana ne izlazi na izbore? Šta je sa voljom onih skoro 50% pojedinaca koji se odriču slobode ili, čak, bježe od slobode? Izbori su apstraktno opća sloboda: svi imaju pravo glasa, doduše svake četiri godine, i u toku 12 sati, *većina* odlučuje, čak i kada je ta većina daleko ispod polovice svih, a suverenitet svih, tj. naroda, zatim prenosi na – *političku partiju*, ili koaliciju partija, dakle na ono sasvim *posebno i partikularno*, a ne rijetko i na *jedinog i najvišeg* vođu. Nakon izbora, od općenarodne volje, konzekventno vlasti svih, preostaje veoma malo. Razočarenje mnogih, često i većine, poslije izbora, je stoga logična posljedica. Uostalom, izbori ne moraju biti nužni; oni koji su izmislili demokratiju znali su i za vlast naroda bez izbora.³² Ako sloboda podrazumjeva i odricanje od slobode, tj. političko samoubistvo (izborna apstinencija) ili totalitarizam (jednopartijski sistem), nije li nužnost drugog momenta slobode, *ograničavanje* slobode, jedini način da se do slobode dođe?

³² Aristotle, *Politics*, 1303b, 10-15

Drugo pitanje se odnosi na osnovnu proceduralnu odliku demokratije: *izborni prag*. Moderna politička nauka, da partije na vlasti ne pominjemo, racionalno i sa mnogo dobre volje, insistira na tome. Izborni prag, međutim, ne samo da isključuje male partije, nego i ogroman broj građana, od bilo kakve participacije u političkoj volji. Osnovna svrha izbornog praga je isključivanje malih partija iz zakonodavne vlasti. Osnovni motiv: manji broj partija u parlamentu - efikasniji proces odlučivanja. (Međutim, ako slijedimo ovu logiku racionalnosti, dolazimo, konzekventno, do apsurdnog zaključka: ako je manji broj partija efikasniji od većeg, onda je i jednopartijski sistem efikasniji od višepartijskog!) Izborni prag je samo jedan od proceduralnih oblika kojima se u demokratiji uspostavlja diktatura većine i isključuje volja manjine.³³ Ovdje se napadno potvrđuje koliko je princip većine, kao determinirajući demokratije, suprotan slobodi. Većina nije narod. Većina je, u ma kakvom razmjeru se pojavljivala, samo dio onog općeg, cjeline, naroda, dakle ono *posebno*. A sloboda posebnog jos nije opća sloboda. Još manje je to vlast jedne političke partije ili koalicije partija. Nadalje, princip većine podrazumjeva manjinu. Koncept manjine, bilo koje, političke, etničke ili vjerske, je sramna implikacija principa većine. Tamo gdje postoji manjina tu prestaje demokratija jer je demokratija vlast svih; manjina je *contradictio in adiecto* demokratije, jednako kao i većina. Volja većine, upravo stoga jer potpuno isključuje volju manjine, mora biti *ograničena*. Uklanjanje izbornog praga je oblik tog ograničavanja: ograničavanje slobode većine da čini što hoće i omogućavanje manjine, sve do individualnog građanina, da učestvuje u zakonodavnoj vlasti.

³³ Džemal Sokolović, *Nation vs. People*, Newcastle 2006, Cambridge Scholars Press, p. ix – xxvi; Džemal Sokolović, *Nacija protiv naroda*, Biblioteka XX vek, Beograd 2006, p. 11-31

Treće pitanje je skoro šokantno: Da li je moralno uspostaviti demokratiju tamo gdje se većina izbornog tijela postigla zločinom, takvim kao što su - zločin protiv čovječnosti, ratni zločin, etničko čišćenje i genocid? Bosna je ne samo svjež nego i paradigmatičan primjer. Umjesto da se za neko vrijeme anulira bilo kakav politički život u zemlji u kojoj je počinjen barem jedan genocid, sada već i međunarodno-pravno potvrđen, Evropa (i Amerika) u Bosni etablira demokratiju u kojoj vlast demokratski (sic!) dobijaju čak i oni koji će uskoro biti osuđeni za ratne zločine i zločine protiv čovječnosti. (Momčilo Krajišnik) Nakon političke hipokrizije ustanovljene Daytonskim sporazumom, jedini zaključak koji preostaje jeste onaj sarkastični: najefikasniji način da se dođe do vlasti većine, jeste da se počini zločin, po mogućnosti genocid, etničko čišćenje, ili barem humano preseljenje izbornog tijela u mjeri u kojoj je to potrebno da se postigne apsolutna većina jedne nacionalne grupe. Upravo to se dogodilo u Bosni: demokratija je uspostavljena i u onim dijelovima zemlje (istočna Bosna) gdje je potpuno nestao jedan narod koji je prije genocida tu imao apsolutnu većinu. Demokratija uspostavljena u ovakvim okolnostima, na pretpostavci genocida ili sličnog masovnog zločina, dakle *slobode bez ograničenja*, u stvari je nastavak zločina drugim, političkim, demokratskim sredstvima. Opsjednutost demokratijom, kada ova počiva na slobodi bez ograničenja, poprima karakter fetišizma i fanatizma. U takvim uslovima demokratija, tj. takva sloboda, mora biti *odbačena* kao političko rješenje. Nikakvo ograničenje nije dovoljno.

Zbog ovoga moramo jos jednom ponoviti Hegelove riječi da je: "...nedostatak razuma da on jedno jednostrano određenje uzdiže do jedinog i najvišeg".³⁴ Nedostatak je, dakle, evropskog *ratio* što demokratiju jednostrano uzdiže do

³⁴ Hegel, ibidem, § 5

jedinog i najvišeg političkog oblika. Štaviše, samo jedan njen oblik utemeljen na samo jednoj proceduralnoj formi. U Bosni, demokratija nije samo priznanje rezultata zločina nego je i nastavak zločina, i genocida i etničkog čišćenja.³⁵ Zato je *edukativni protektorat* u slučaju Bosne, kao i u svakom drugom slučaju gdje je nad narodom počinjen genocid, adekvatnije rješenje od demokratije kao slobode bez ograničenja, jer uključuje i onaj drugi momenat slobode, njeno ograničavanje.³⁶ Da li bi edukativni protektorat bio i konačno ostvarenje slobode u njenom pojmu moglo je biti viđeno samo da mu se pružila prilika, kao što sam predlagao. Ali nije. Zato u Bosni i danas umjesto demokratije imamo politički kaos, dakle slobodu bez ograničenja. U stvari, da se korigiram, postoji jedno ograničenje slobode u Bosni. To je Office of the High Representative. Nažalost, Visoki predstavnik već odavno ne ograničava slobodu bez granica bosanskih političara, jer ne koristi svoje 'bonske ovlasti', BP (Bon powers), nego samo nadgleda njihove političke igre bez granica. Zato će Bosna, ovako ustavno konstituirana, trajati samo dotle dok postoji i to ograničenje, korektiv.

Upravo postojanje institucije Visokog predstavnika u Bosni potvrđuje da Evropa, uz pomoć USA, naravno, može da zna šta je to sloboda u Hegelovom pojmu. Naime, kao što smo rekli, sloboda je jedinstvo općeg i posebnog u pojedinačnosti. Ako demokratija hoće da počiva na slobodi onda ona uključuje, rekli smo također, sve pojedinačno. Međutim, čak i ako svi treba da budu uključeni u vlast kao svi, jasno je, treba biti iskren i priznati, da svi nisu jednaki. Neki su manje a neki više

³⁵ Vidjeti Džemal Sokolović, "Twelve hours of democracy", *Balkan forum*, Vol. 1, No 5, December 1993; "Zwölf Stunden Demokratie" (na njemačkom), *Ost-West*, Graz, No 1/94; "Dvanajst ur demokracije" (na slovenačkom), *Teorija in praksa*, Ljubljana, Let 30, No. 1-2 (januar-februar 1993), str. 120-129.

³⁶ Vidjeti Džemal Sokolović, *Social Reconstruction and Moral Restoration*, in Henrik Thune & Vegard V. Hansen, eds. "Etter Srebrenica, massakre, militærmakt og moral", NUPI, Oslo 1998

spособni da djeluju kao *svi*, te su kao pojedinci bolji ili gori od drugih. Zato sloboda, a time i demokratija koja na ovoj počiva, ne isključuje aristokratiju ili čak kraljevinu. Tako Hegel, mada mislilac slobode i građanskog društva, dopušta i kneževsku vlast. To što se Evropa odlučila, u slučaju Bosne, za termin Visoki predstavnik, a ne knez, princ ili kralj, sa stanovišta suštine pojma ne mijenja ništa na stvari. Sve se može razumjeti ako se shvati Hegelovo priznanje upućeno Montesquieu - onom što je otkrio nužnost tri vlasti, kao način zaštite vlasti svih od njihove vlastite vlasti - zato što je naveo da je princip demokratije, ipak, *vrlina, krepost*.³⁷ Dakle, ne većina, tj. vlast onog posebnog.

Taj princip nije garantovan nikakvom demokratskom procedurom. Štaviše, taj princip je u obrnutoj srazmjeri s veličinom proceduralne demokratije. Vrlina je onaj princip demokratije koji je ograničava ustanovljavajući je u *pravoj mjeri*, tj. u sredini, između *previše slobode* onih koji joj nisu dorasli i *premalo slobode* za one koji su za nju zreli i koji će je znati nezloupotrijebiti.

³⁷ Hegel, ibidem, § 273

Dvosmislenost sintagme “diversity management”

Druga politička vrednota Evrope, izvedena iz vrednote slobode, je raznolikost, uključujući i etničku, naravno. Kao i demokratija, tako i koncept multietnicizma ili etničke raznolikosti, počiva na evropskoj *predstavi* slobode koja, kao što smo vidjeli, nije isto što i sloboda u njenom *pojmu*. Evropa vjeruje da vrednotu etničke raznolikosti priznaje, toleriše i razvija ne samo na nivou Evrope, nego i u okviru nacionalnih država. Ima li Evropa pravo da nas laže, a mi pravo da joj više vjerujemo? Nauka počiva na sumnji, te je stoga korisno podsjetiti se riječi velikog bosanskog i evropskog pjesnika Abdulaha Sidrana, i shvatiti ih kao odgovor na Swiftovu dilemu: “Otkako sam sebe uhvatio da lažem, ne vjerujem više nikome.”

Nacionalna država, što je glavno političko dostignuće moderne Evrope, stoji u obrnutoj srazmjeri s vrednotom etničke raznolikosti. Što je država više nacionalna, to je društvo manje etnički raznoliko. Ni jednostavnije ni logičnije istine. Ako logika nije dovoljna za istinu, treba samo pogledati u empiriju neke od evropskih nacionalnih država: recimo Francuske, Britanije, Španije, Grčke. Evropa, sastavljena od nacionalnih država, počiva na slobodi u njenom poročnom obliku, bilo da je taj porok višak ili manjak slobode. Nacionalna država, naime, počiva na općoj, apstraktnoj slobodi: svi mogu postati građani nacionalne države, ali samo pod uslovom da postanu jednonacionalni, dakle jednaki jedni drugima nego što su to bili ranije dok su živjeli u društvima koja su bila multietnička i pod državama koje su bile aristokratske, teokratske, pa i autokratske. Pri tome se, prirodno, asimilacija, kao kompromitirajući pojam, isključuje, a u isto vrijeme bestidno

provodi, ali pod krinkom eufemizma – integracije stranaca, i općenito drugih i drugačijih. Pa ipak, upravo nacionalna država insistira na, između ostalog, etničkoj raznolikosti. Paradoksalno ili – logično?

Tragika tog paradoksa logike ili logičnog paradoksa, ne proizlazi iz političkog stava Evrope koliko iz ‘koncepta’ evropske nauke. Univerziteti, departmani, instituti, strateški centri, projekti, konferencije, seminari i ljetne škole, pa i ‘think tankovi’ su, u posljednjih nekoliko godina, prepuni jednog novog predmeta istraživanja – *diversity management*. Evropski fondovi i fondovi nacionalnih država troše milione eura na manipuliranje evropskom naukom. Nauka troši te milione na svoju sramotu. Cilj je hipokritski predstaviti slobodu kao osnovu evropske politike etničke raznolikosti. Evropska Nacionalna država i supranacionalna Evropa ne bi mogli prikriti svoju antimultietničku prirodu da nemaju potporu nekritičkog evropskog mišljenja. Uz podršku apologetske nauke, Evropa će i neslobodu etničkih grupa prikazati kao svoje dostignuće. Nikakvo čudo u političkoj atmosferi proglašavanja multikulturalizma neuspjehom, a možda i prijetnje “jedinom i najvišom” kulturom, što bi bila očekivana posljedica nedostatka evropskog razuma. To je razlog zašto evropsku nauku, a ne samo politiku, treba stalno podsjećati na Hegelov pojam slobode.

Tako se još jednom pokazuje, kao i u slučaju demokratije, da je antimultikulturalizam samo eufemizam za antimultietnicizam. Ako multikulturalizam nije uspio onda je to dokaz neravnopravnosti mnogih etničkih grupa unutar nacionalnih država, njihove ugroženosti, a u težim slučajevima i brisanja etničkih identiteta. *Ergo*, antimultikulturalizam je posljedica narastajućeg evropskog mega-nacionalizma.

Vrlo je važno utvrditi u kojoj mjeri raznolikost etničkih identiteta zaista počiva na pojmu slobode, a u kojoj mjeri nacionalna država počiva na praznoj, negativnoj slobodi brisanja etničke raznolikosti bez ograničenja sve do jednonacionalnosti. Stvar, slobodu, treba dakle razmotriti u dva slučaja, etničke raznolikosti i državne jednonacionalnosti. S jedne strane, da bi se moglo govoriti o etničkoj raznolikosti u Evropi, kao i na nivou evropskih nacionalnih država, potrebno je da etnički identiteti počivaju na pojmu slobodne volje, a to znači ni na (apstraktno) općoj slobodi da svi postanu jedno- i jedino(nacionalni), niti na posebnoj slobodi da svi postanu različiti, nego na slobodi do *pojedinačnosti*, dakle slobodi pojedinca koja uključuje i izbor čovjeka da ne bude ništa drugo osim pojedinac, individuum. Sloboda shvaćena konkretno, i istinito, podrazumjeva: a) zadržavanje bilo kakvog posebnog identiteta, b) odricanje od postojećeg i prihvatanje novog, bilo nekog posebnog ili općeg identiteta, ali i, naročito, c) odricanje od bilo kakvog socijalnog, a pogotovo kolektivnog, identiteta. S druge strane, da bi se moglo govoriti o slobodi u okviru postojećih političkih tvorevina, bilo država bilo EU, Evropa mora odustati od nacionalne države kao *per definitionem* negacije slobode. Da bi postojeće političko organiziranje Evrope, zasnovano na Nacionalnoj državi, bilo kompenzirano općeevropskim, ono mora biti konkretno općeevropsko. I tek tada će biti istinito, tj. istinski evropsko. Evropa, ono opće, ostaje apstraktno opća, apstraktno evropska, sve dotle dok je Evropska unija - unija nacionalnih država. Ono posebno, nacionalne države, je suprotnost Evropi, dakle onom općem. Svako to posebno, tj. svaka nacionalna država, “koje je svojom refleksijom u sebi izjednačeno s općenitim” (Hegel), hoće da je ono opće, hoće da je Evropa. I Njemačka, i Francuska, i Velika Britanija, ne samo u triumviratu, nego i svaka

posebno, svojom refleksijom u sebi se izjednačavaju s Evropom. Kao Srbija s Jugoslavijom, ili kao Engleska s Britanijom.³⁸ Evropa će ostati takva, apstraktno opća, dakle apstraktna Evropa, čak i ako postane Evropska unija regija ili komuna (city-states). U oba slučaja, Evropa će počivati na suprotnosti onog općeg i onog posebnog. A i jedno i drugo su, prema Hegelu, apstrakcije. Rješenje te suprotnosti jeste *pojedinačnost* – Evropa građana. *In medias res* (to the point!): mogu li ja, kao individua, postati građanin Evropske Unije, ili bilo koje druge političke strukture u Evropi, prije bilo koje od dvije države čiji sam ja državljanin? Mogu li ja sam postati građanin Evrope prije i Republike Bosne i Hercegovine i Kraljevine Norveške, prve koja ne ispunjava uslove EU, druge čiji građani nemaju želju da se priključe EU? Moram li ja čekati na kolektive koji se zovu izborna tijela ove dvije države, ako ja hoću, svojom vlastitom slobodnom voljom, da budem građanin Evrope i ispunjavam zahtjeve EU?

Tek kao takva, zasnovana na konkretnoj (a time i istinskoj) općenitosti, Evropa građana će biti sposobna i otvorena za, s jedne strane, svako istinsko ujedinjenje Evrope zasnovano na onom posebnom (država, regija, komuna), i, s druge, sposobna i otvorena za kosmopolitizam, tačnije za svoju kosmopolitsku ulogu u svijetu. Ono što će odlučiti kojim će putem Evropa krenuti s današnjeg raskršća jeste (anti)multikulturalizam. Ako ostane vjerna svom multikulturalizmu, izbjeći će evropski nacionalizam, možda mega-nacionalizam. Anti-multikulturalizam je prepreka evropskoj kosmopolitskoj misiji i evropskom jedinstvu; multikulturalizam u Evropi je pretpostavka i Evrope i njenog kosmopolitizma.

³⁸ Vidjeti James G. Kellas (1991) *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London: McMillan

Umjesto slobode raznolikosti, do pojedinačnosti, kao što smo rekli, evropske nacionalne države, a i EU po ugledu na njih, kao i privatne fondacije, po inerciji, iza koje nema (kritičkog) mišljenja, ali ima puno dobre volje, nude koncept upravljanja raznolikošću, *diversity management*.

Šta bi, u stvari, mogao značiti “diversity management”? Bez obzira na namjere, ili dobru volju, što je svakako moguće i u ovom slučaju, koncept je sam po sebi kontradiktoran. Ako promotori ideje “diversity management” hoće etničku raznolikost, onda ovaj koncept ide u suprotnom smjeru. Management podrazumjeva *organiziranu* i, vjerovatno, kontroliranu, raznolikost, a isključuje *spontanost*. Kontradiktornost se sastoji u sljedećem: ‘management’ je ne samo upravljanje, determiniranje i dominacija, nego je i moguć samo iz jednog centra. Konzekventno, rezultat ‘managementa’ iz jednog centra može biti samo ukidanje raznolikosti, u boljem slučaju uspostavljanje dominacije većine i tolerancija, trpeljivost manjina, a u težim slučajevima ukidanje manjina, asimilacija, stanje jednog identiteta itd. U ekstremnim slučajevima, kao nedavno u Bosni, do etničke čistote se dolazi etničkim čišćenjem, istrebljenjem, genocidom. ‘Management’ podrazumjeva organiziranje raznolikosti odozgo, a ne odozdo. Ljetne škole za mlade, seminari i konferencije posvećene ovoj temi služe samo zato da se ta ideja odozgo predstavi kao ideja odozdo. ‘Management’ podrazumjeva da je sloboda opća do jednostranosti, a mi smo vidjeli da sloboda počiva na pojedinačnosti kao jedinstvu općeg i posebnog. Samo ‘diversity’ koja dolazi od pojedinačnosti počiva na slobodi i može računati na uspjeh. Zbog svega rečenog “diversity management” ne služi svojoj svrsi nego nas odvodi dalje od – raznolikosti, uključujući i etničku. “Diversity management” je hipokritski metod usmjeren protiv multikulturalizma. Ako je etnička raznolikost slobodna, onda nije dovoljno da bude samo *tolerirana*,

budući je to čak ponižavajuće, jer ja hoću da moja distinktivnost ne bude čak ni samo *poštovana*, dok u tuđoj distinktivnosti hoću da *uživam*. Užitek u etničkoj raznolikosti je tek dokaz njene slobode.

Hipoteza s početka analize, da demokratija pati od manjka slobode, tj. da počiva na ograničenoj slobodi, tako se pokazala djelomično tačnom. U stvari, zaključujem da demokracija pati od oba poročna oblika slobode: manjka slobode naroda, a pogotovo individualnog građanina, i viška slobode onih koji vladaju u njegovo ime (političke partije). Druga hipoteza s početka analize, da nacionalna država pati od viška slobode, tj. da počiva na neograničenoj slobodi, također se pokazala djelomično tačnom. Na kraju, dolazim do zaključka da nacionalna država pati od oba poročna oblika slobode: viška slobode nacionalne države i manjka slobode etničkih, i drugih, manjina, a građanina iznad svega.

Evropa između 'alafranga' i 'alaturca' multietničnosti

Peace of Westphalia (1648) nije bio posljedica konflikta između Zapada i Istoka, Evrope i Azije/Afrike, kršćanstva i islama. Mir je došao nakon jednog od najokrutnijih sukoba unutar Zapada, unutar Evrope i – unutar kršćanstva. Pojava protestantizma (XVI stoljeće) nije bio ni prvi ni najveći rascjep unutar kršćanstva, ali je bio najnetolerantniji. Čak ni Velika šizma (the Great Schism, 1054), tj.

podjela kršćanstva na istočno i zapadno, nije bila tako oštra i konfliktna. Mir je, kao i svaki mir, značio kraj rata, ali nije stvorio pretpostavke sprečavanja budućih sukoba. Njegov značaj je u tome što je konačno otvorio pitanje vjerske tolerantnosti u Evropi. Nažalost, Vestfalski mir, kao i mnogi drugi mirovni ugovori, je istovremeno udario latentne temelje novoj netolerantnosti. Princip *cuius regio, eius religio* je u stvari etablirao današnju vjersku netolerantnost unutar pojedinih političkih tvorevina. Pa ipak, samo ukazivanje na nužnost tolerancije unutar vjere, ukazalo je na preferentnost tolerancije u odnosu na rat. Okončanje tridesetogodišnjeg rata (1618-1648) je bilo probudilo nadu da se vjerska tolerancija može proširiti i izvan kršćanstva.

Nažalost, post-Vestfalsko iskustvo sa jevrejstvom i islamom u Evropi, potvrdilo je da su nade bile nerealne i da tolerancija nije postala dio evropske političke kulture. O *toleranciji* drugačije vjere je naravno nemoguće govoriti nakon Holokausta, i duge istorije antisemitizma prije toga, dakle onoga što je Jevrejima učinjeno u kršćanskim zemljama. *Poštovanje* drugačijeg gotovo da je isključeno nakon terorističkih napada u kršćanskim zemljama (New York, Madrid, London, Amsterdam, Beslan, Moskva) koji su došli kao posljedica fanatizma i ekstremizma unutar islama. Najzad, *užitak* u drugačijem se danas čini nedostižnim ako se ima pred očima slika onoga što jevrejska država - koja je trebalo da bude evropska naknada žrtvi za zločine počinjene nad Jevrejima u Evropi - čini etnički bratskim Palestincima, i kršćanskim i muslimanskim. Pa ipak, ima li Evropa pravo da se odrekne tolerancije koja ide preko granica kršćanstva? Da li će Evropa postati tolerantna ako se uzdigne do "jedinog i najvišeg"? Štaviše, prijeti li Evropi opasnost od uskrsnuća netolerantnosti unutar nje same, i unutar kršćanstva, ako se nastavi s netolerantnim odnosom prema različitim, muslimanima iznad svega?

Da bi se odgovorilo na ova pitanja, potrebno je ustanoviti da li je Evropa uopšte netolerantna ili pak autor ovih redaka pretjeruje, opterećen pristrasnošću i vlastitim iskustvom. Da bi se izbjegla bilo kakva predrasuda, prepuštam da na ovo pitanje, umjesto mene, odgovori sama Evropa, ona druga. Thomas Hammarberg, povjerenik Vijeća Evrope za ljudska prava, u svom Komentaru o stanju ljudskih prava, objavljenom 28. oktobra 2010, kaže:

“Izgleda da se evropske zemlje suočavaju s drugom krizom osim budžetskog deficita – s raspadom ljudskih vrijednosti. Jedan od simptoma je rastuće izražavanje netolerancije prema muslimanima.

Švajcarski referendum o zabrani gradnje minareta nije izuzetak. Ankete javnosti u nekoliko evropskih zemalja pokazuju strah, sumnju i negativne stavove prema muslimanima i islamskoj kulturi.

Te islamofobske predrasude kombinovane su s rasističkim stavovima – usmjerene protiv osoba koje dolaze iz Turske, arapskih zemalja i južne Azije. Muslimani tog porijekla diskriminirani su na tržištu rada i u obrazovnom sistemu u brojnim evropskim zemljama. Ima izvještaja koji pokazuju da su muslimani meta policije u višestrukim provjerama identiteta i agresivnih pretraga. To je ozbiljan problem s ljudskim pravima.

Nedavni izbori pokazali su da su ekstremističke političke stranke napredovale nakon agresivnih islamofobičnih kampanja. Čak su i više zabrinjavajući inercija i konfuzija među etabliranim demokratskim strankama u takvoj situaciji. Kompromisi koji se čine izgleda da daju prostor za legitimitet sirovim predrasudama i otvorenoj ksenofobiji.

Kada je Predsjednik Njemačke Christian Wulff potvrdio ono što je očito, da je islam – jednako kao kršćanstvo i jevrejstvo – dio nacionalnog konteksta, na to se gledalo kao kontradiktorno. Jedne novine su izvjestile da su dvije trećine stanovništva bile nesaglasne.

Jedno ambicioznije istraživanje, koje je poduzela Fondacija Fridrich Ebert, je pokazalo da se 58 procenata složilo da “bi vjerske prakse muslimana u Njemačkoj trebale biti seriozno ograničene”. Mada ne sasvim jasna, ova tvrdnja izgleda da odbija slobodu religije za jednu grupu – muslimane. Široka podrška ovom mišljenju je loš znak...

Predsjednik Wulff je naravno imao pravo: islam je već dio naše kulture. Muslimani u Evropi – uključujući približno 1.6 miliona muslimana u Ujedinjenom Kraljevstvu, 3.8 miliona u Njemačkoj, 5 miliona u Francuskoj i 15-20 miliona u Rusiji – doprinose našim ekonomijama i društvima. Oni pripadaju. Većina njih su u stvari rođeni u ovim zemljama, većina nije naročito religiozna a samo nekolicina bi se mogli okarakterizirati kao islamisti.

Različite grupe muslimana se sada krive od strane političara u nekim zemljama zato što se ne “asimiliraju”. Međutim, integracija je dvosmjerni proces zasnovan na uzajamnom razumijevanju. Anti-muslimanska netrpeljivost je u stvari postala glavna prepreka odnosima poštovanja. Štoviše, islamofobična atmosfera je vjerovatno bila faktor koji omogućava ekstremiste u nekim slučajevima da regrutuju mlade i ogorčene pojedince kojima nedostaje osjećaj pripadnosti.

Umjesto da se ovakvi problemi prodiskutiraju seriozno, mi smo imali debatu o metodama kažnjavanja žena koje nose zar i sprečavanja izgradnje minareta. Teško da je ovo način da se odužimo našim *evropskim vrednotama*.”³⁹

Prije vlastitog zaključka, i nakon ovog nadahnuto samokritičkog priznanja, i diskretne mučnine koju izaziva, dodajmo i nekoliko činjenica: izgon Roma iz Francuske, zabrane zara, prijetnja zabrane obrezivanja muške djece, otvorena prijetnja multikulturalizmu u dvije istorijski kompromitirane zemlje, zabrana minareta u Švajcarskoj, činjenica da jedna država članica EU uopće ne priznaje postojanje manjina, ustavna definicija Izraela kao demokratske i jevrejske države, i najzad, iznad svega, oblikovanje ‘demokratske’ Bosne - nekada paradigme multietničkog društva i države, koja je još u srednjem vijeku, davno prije Vestfalskog mira, tolerirala na vlastitom tlu barem tri različite crkve i vjere - kao države tri konstitutivna naroda, a ne kao građanske države. (Čak se g. Hammarbergu može uputiti zamjerka: nije pomenuo balkanske, dakle ipak autohtono evropske muslimane u Bosni, Albaniji, Kosovu, Srbiji, Hrvatskoj, Crnoj Gori, Bugarskoj i Turskoj.)

Van svake je sumnje, dakle, da Evropa nije tolerantna. Ono što treba pitati jeste: koga kriviti? Već smo pretpostavili da Evropa nije ozbiljila svoju osnovnu samoproklamiranu vrednotu – slobodu. Na toj neostvarenoj vrednoti gradi se demokratija kao politički sistem Evrope. Zbog toga se logičnim nameće ovo heretičko pitanje: Da li je demokratija odgovorna što je Evropa netolerantna prema vjerskoj raznolikosti, multietnicizmu i multikulturalizmu?

³⁹ Vidjeti: www.coe.int/congress; vidjeti također: Patrick J. Buchanan, “The Rising Tide of Ethno-Nationalism: Multiculturalism Fails in Europe”, *Global Research*, October 23, 2010.

U stvari, potrebno je pitanje učiniti još temeljnijim: Da li je demokratija uopće moguća u multikulturalnim, multietničkim i najzad multireligijskim društvima? Ne bez ironije, ovo isto pitanje se može postaviti i obrnutim logičnim redom: Da li su multikulturalna, multietnička i multireligijska društva prijetnja i prepreka demokratiji? Ako je suditi po odioznosti kojom šefovi vlada nekih evropskih država govore o multikulturalizmu, izgleda da je ovo pitanje tačno tek postavljeno da drugi način. Da bi se spasila demokratija, dakle, treba se odreći multikulturalizma. I svega ostalog što uz multikulturalizam ide. Treba se odreći svega osim kontrolirane raznolikosti, ods. upravljanja raznolikošću (*diversity management*).

I zaista, multietničnost koja počiva na ovom evropskom kulturnom konceptu, unutar političkog okvira koji obezbjeđuje nacionalna država, i iskustvu vjerske tolerancije postvestfalske Evrope, ja nazivam "alafranga" multietničnost, kao metaforu koja ne asocira jedino na Francusku, nego na veći dio Evrope.

Postoji još jedan koncept multietničnosti i ja ga nazivam "alaturka", pri tome naglašavajući da se radi o metafori koja ne obuhvata samo etničku raznolikost koja je postojala u *Otomanskoj* Carevini nego i u *Habsburškoj* Monarhiji. Ova metafora se ne odnosi ni na poznati millet sistem u Turskoj niti samo na vjersku tolerantnost kakvu je prakticirala Austro-Ugarska. Kao ilustraciju podsjetit ću samo na jedan primjer – slučaj Bosne. U Indiji, zemlji sa više od milijardu ljudi, danas svi govore, pored lokalnih jezika, engleski, nakon samo dvije stotine godina kolonijalne vlasti Velike Britanije. U Bosni, i nakon skoro pet vijekova turske vlasti danas niko ne govori turski nego jezikom koji svako može nazvati kako hoće. I ono malo Turaka koji su ostali da žive u Bosni nakon što se Turska povukla, govore bosanski, asimilirani, mada u Bosni nikada nije bilo državne politike 'integracije' stranaca. S

druge strane, za onih četrdeset godina koliko je Bosna bila dio Austro-Ugarske, evropske i kršćanske, muslimani su uživali sva prava, uključujući i prava bosanskih velikoposjednika da zadrže svoja imanja, nakon okupacije i aneksije. Štaviše, mislim da su bosanski muslimani u Austro-Ugarskoj, iako su govorili drugačijim jezikom i čak pisali (tada) drugim alfabetom (arapskim), uživali veća građanska prava nego alžirski, tuniski i marokanski muslimani u današnjoj Francuskoj, mada su ovi govorili francuski, a pisali latinskim alfabetom još dok su bili u zemljama Magreba.

Jedino što razlikuje ove dvije države, Otomansku i Habsburšku, od današnjih evropskih nacionalnih država jeste da su u to vrijeme bile aristokratske. I teokratske, u izvjesnoj mjeri. Znači li to da demokratiju ipak treba kriviti za neuspjeh multikulturalizma, pa prema tome i multietničnosti i za vjersku netoleranciju? Ili i njoj, demokratiji, kao i Evropi, još uvijek nedostaje njihova fundamentalna pretpostavka – sloboda u njenom pravom, srednjem obliku. Vrlina slobode. Sloboda u njenom pojmu, kao što nas je pokušao naučiti Georg Wilhelm Friedrich Hegel.

Notes:

- 1) Immanuel Kant (1999) *Critique of Pure Reason*. Cambridge: Cambridge University Press
- 2) Williams David (2004) *Condorcet and Modernity*, Cambridge: Cambridge University Press
- 3) Paul Sakmann, "The Problems of Historical Method and of Philosophy of History in Voltaire", *History and Theory*, Dec 1971, Vol. 11#4 p. 24-59.
- 4) John Marshall, 2006, *John Locke, Toleration and early Enlightenment Culture*, Cambridge: Cambridge University Press
- 5) Jonathan Swift, "Umijece politickog laganja" ("The Art of Political Laying"), *Erasmus*, Zagreb 1993, br. 2, preveo Mirko Mirkovic iz "The Examiner", No 15, 1710
- 6) Citati uzeti iz G.W.F. Hegel, *Philosophy of Right* (Grundlinien der Philosophie des Recht) (1996) Amherst, New York: Prometheus Books, § 4 (Prevod Sulejman Bosnto: G.W.F. Hegel, Osnovne crte filozofije prava, Logos, Sarajevo, 1989.
- 7) Hegel, ibidem, § 4
- 8) Hegel, ibidem, § 4
- 9) Hegel, ibidem, § 5
- 10) Hegel, ibidem, § 5
- 11) Hegel, ibidem, § 5
- 12) Dzemal Sokolovic, "Hegel o Bushu i bin Ladenu", *Zarez*, Zagreb, br. 178., 20. 04. 2006.
- 13) Hegel, ibidem, § 5
- 14) Hegel, ibidem, § 5
- 15) Hegel, ibidem, § 5
- 16) Hegel, ibidem, § 5
- 17) Hegel, ibidem, § 5
- 18) Hegel, ibidem, § 6
- 19) Hegel, ibidem, § 6
- 20) Karl Marx (1967) *Rani radovi*. Zagreb: Naprijed, str. 273.
- 21) Hegel, ibidem, § 6
- 22) Hegel, ibidem, § 6
- 23) Hegel, ibidem, § 7
- 24) Hegel, ibidem, § 7
- 25) Hegel, ibidem, § 7
- 26) Hegel, ibidem, § 7
- 27) Milos Djuric (1976) *Istorija helenske etike*, Beograd: BIGZ, str. 250.
- 28) Hegel, ibidem, § 5
- 29) Jonathan Swift, "Umijece politickog laganja" ("The Art of Political Laying"), *Erasmus*, br. 2, Zagreb 1993, prevedeno na hrvatski iz "The Examiner", No 15, 1710.
- 30) John Dunn, ed. (1994) *Democracy*, Oxford: Oxford University Press
- 31) David Wootton, *The Levellers*, in J. Dunn (ed) "Democracy" (1994), p. 79, Oxford: Oxford University Press
- 32) Aristotle, *Politics*, 1303b, 10-15

DIOGEN pro culture magazine & DIOGEN pro art magazine -ISSN 2296-0929; ISSN 2296-0910

Publishers online and owners, Peter M. Tase and Sabahudin Hadžialić, MSc

E-mail: contact_editor@diogenpro.com / WWW: <http://www.diogenpro.com/>

- 33) Džemal Sokolović, *Nation vs. People*, Newcastle 2006, Cambridge Scholars Press, p. ix – xxvi; Džemal Sokolović, *Nacija protiv naroda*, Biblioteka XX vek, Beograd 2006, p. 11-31
- 34) Hegel, *ibidem*, § 5
- 35) Vidjeti Džemal Sokolović, “Twelve hours of democracy”, *Balkan forum*, Vol. 1, No 5, December 1993; “Zwölf Stunden Demokratie“ (na njemackom), *Ost-West*, Graz, No 1/94; “Dvanajst ur demokracije” (na slovenackom), *Teorija in praksa*, Ljubljana, Let 30, No. 1-2 (januar-februar 1993), str. 120-129.
- 36) Vidjeti Džemal Sokolović, *Social Reconstruction and Moral Restoration*, in Henrik Thune & Vegard V. Hansen, eds. “Etter Srebrenica, massakre, militærmakt og moral”, NUPI, Oslo 1998
- 37) Hegel, *ibidem*, § 273
- 38) Vidjeti James G. Kellas (1991) *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London: McMillan
- 39) Vidjeti: www.coe.int/congress; vidjeti takodjer: Patrick J. Buchanan, “The Rising Tide of Ethno-Nationalism: Multiculturalism Fails in Europe”, *Global Research*, October 23, 2010.

PR

DIOGEN pro kultura

<http://www.diogenpro.com>